

ALGUNES REFLEXIONS SOBRE EL CONCEPTE DE TOPÒNIM

Joan TORT I DONADA

(Departament de Geografia Física i
Anàlisi Geogràfica Regional. Universitat de Barcelona)

«[...] Tinc l'absolut convenciment d'haver-vos defraudat, sobretot si en vosaltres sobreneda la tendència classificadora i definidora. Ho lamento i presento excuses. Us recomanaria, però, de pensar que en aquest món tot és relatiu, i que Einstein reconegué que les matemàtiques eren les menys exactes de les ciències. Què volia dir? Que les Matemàtiques no són prou properes a la realitat, s'allunyen massa de la realitat. Naturalment es referia a la Matemàtica teòrica: no pas a la Matemàtica aplicada. Què hauria dit de la Toponímia? Que serà tant més exacta com més s'apropi a la realitat (complexa i variable); i no es deixi enlluernar per fórmules o definicions estàtiques i dogmàtiques.»

Enric Moreu-Rey (1991)

0. Preliminar

Des d'un punt de vista del coneixement en general, el concepte de *topònim* (o *nom de lloc*, o *nom geogràfic*, segons les equivalències habitualment admeses) roman dins una certa nebulosa; és a dir: dins d'un terreny més o menys intangible, sense que els especialistes hagin aconseguit posar-se d'acord sobre el seu significat precís i el seu abast específic. Els topònims, certament, existeixen, però difícilment aconseguiríem trobar algú que ens pogués explicar exactament *què són* d'una forma plenament satisfactòria.

En el context descrit, la present comunicació pretén oferir algunes línies de reflexió en el sentit apuntat, i centrades concretament en el concepte de *topònim*. A diferència de les aproximacions i les anàlisis habituals sobre el tema, que solen procedir del camp de la lingüística, en aquest cas es proposa un enfocament des de la geografia, com a ciència específicament implicada en l'estudi de l'espai. Es parteix de la base que el nom de lloc —qualsevol nom de lloc, sigui quina sigui l'escala de referència— té sempre un component geogràfic, en la mesura que l'«essència» o raó de ser de tal nom de lloc és identificar i individualitzar un determinat segment de l'es-

pai. Damunt aquesta base plantegem i desenvolupem algunes consideracions genèriques, a manera d'interpretació personal, sobre la qüestió, sense perdre de vista les opinions dels estudiosos de la faceta «epistemològica» de la toponímia (particularment Moreu-Rey) i fonamentant tals consideracions en tot d'exemples de topònims actualment vius, sobretot de l'àmbit català.

1. Els noms propis i els noms de lloc: consideracions generals

Partim, en relació amb l'estudi que ens proposem, d'una primera constatació: la manca d'una teoria suficient, mínimament sòlida, sobre la qual fomentar un cert cos de doctrina sobre els noms de lloc, el seu abast i el seu significat profund. Dit en altres paraules: es troben a faltar, per part dels estudiosos de l'onomàstica en general i de la toponímia en particular, unes bases teòriques mínimes sobre les quals poder treballar amb comoditat, a recer de l'ombra persistent de la incertesa. A manca d'uns conceptes fonamentals clars que puguin orientar els rerefons de la nostra tasca, hem optat, la major part de nosaltres, per una via pragmàtica: prescindim dels grans principis, dels grans interrogants —en la mesura possible, és clar—. Treballem en onomàstica, en antroponímia, en toponímia... Duem a terme estudis de mena molt diversa: recerca etimològica, inventaris de noms, estudis sobre tipologies de noms, sobre camps semàntics, etc., etc. Fem estudis aplicats de tota mena dins aquest gran univers del coneixement conegut com a onomàstica o ciència dels noms. Tot això i més, si és possible. Però no ens pregunteu sobre el significat concret dels conceptes: on comença i on acaba un nom propi, quins noms poden considerar-se topònims i quins no, com podem formular una classificació concreta i precisa de la toponímia. No ens ho pregunteu, perquè nosaltres mateixos hem procurat deixar-ho de banda. No ens ho pregunteu perquè, en el fons, potser hauríem de reconèixer que el gran aparell de recerca que hem elaborat i del qual ens servim —llibres, revistes, diccionaris, tesis, articles, bases de dades, mapes de totes les mides i a totes les escales— empara i dissimula els interrogants més profunds que queden al darrere. Aquells interrogants que sotgen el científic —qualsevol científic, certament— quan es pregunta sobre les raons de ser i el sentit de la seva ciència.

Hem deixat dit que, al nostre criteri, dins el camp general de l'onomàstica predomina la visió pragmàtica (cosa que, en si mateixa, no creiem pas que sigui negativa: és un plantejament eficaç, decantat a la feina positiva i concreta, i que evita molts maldecaps). Ara bé, això no treu que la preocupació pels aspectes epistemològics (o sigui, relacionats amb les bases teòriques i conceptuals de la disciplina) no hagi tingut els seus conreadors en el camp que ens ocupa. Certament, els ha tingut; i en particular, dins el nostre àmbit, és inevitable fer esment de la figura d'Enric Moreu-Rey. La seva obra, d'una riquesa i d'una varietat temàtica molt considerables, permet que també en el tema que ens ocupa puguem resseguir els seus punts de vista essencials com a fil conductor.

En un dels seus darrers articles, «Tipologia toponímica»,¹ Moreu-Rey assenyalava que l'establiment de categories o de tipus (fins i tot les més simples, com poden ser

les categories de «nom comú» i de «nom propi») respon a un desig, un impuls elemental d'ordenar d'alguna manera la realitat que envolta l'home: «Enfront el caos problemàtic, la reacció de l'home ha estat —i serà— d'intentar de simplificar a tota costa (encara que sigui falsejant). La millor manera, la més racional i fàcil, l'ha descoberta: resideix en tasques classificatòries. De l'home diem que és un animal racional —haviem de dir millor: que l'home és un animal classificador— sempre.»² Des d'aquesta perspectiva, doncs, la classificació apareix com una primera fórmula —potser la més elemental i senzilla— per abordar els múltiples matisos i complexitats, tan sovint contradictoris, que presenta la realitat, almenys de primer antuvi. Classificar, doncs, per assolir un ordre; i, a partir d'aquest ordre, entendre la realitat. Tanmateix, el gran perill de la classificació és la simplificació; el mateix Moreu ens ho adverteix: «El problema serà proposar una definició estàtica (definitiva), encara que l'objecte canviï, evolucioni.»³ Dit en altres paraules: el problema —tal vegada, la limitació humana— és que qualsevol temptativa d'ordre, de classificació, de categorització, és *estàtic*, per la seva pròpia naturalesa, mentre que la realitat és, també per naturalesa, *dinàmica*.

Aquesta contradicció inicial porta Moreu a considerar com a inútil qualsevol intent d'assolir definicions i classificacions tancades i absolutes, i, fent seves les opinions del filòsof Ferrater Mora⁴ i del filòleg Ferdinand Brunot,⁵ conclou que cal acceptar que aquesta primera distinció (*nom comú* / *nom propi*) porta en si mateixa la marca de la indefinició, i que només es pot acceptar amb caràcter merament pragmàtic i convencional. És a dir, des d'una perspectiva explícitament *relativista*. Una perspectiva que, a efectes de la nostra anàlisi, adoptem sense reserves perquè ens permetrà disposar d'un distanciament adequat per a les nostres reflexions.

Així doncs, fetes les consideracions anteriors a propòsit de la distinció entre nom comú i nom propi, ens centrarem de forma específica en un subconjunt dels denominats noms propis: els *noms de lloc*, o *topònims*. I, dins la perspectiva relativista i pragmàtica a què hem fet referència, adoptarem, com a punt de partida, la definició de topònim proposada pel mateix Moreu-Rey: «Nom propi que serveix per a distingir un lloc precís i únic en un context donat (indret, partida, pujol, muntanya, penya, riu, barranc, camí, carrer, monument, poble, ciutat, etc.).»⁶ És una definició que posa l'accent en l'espai, el lloc: l'«objecte de referència» del topònim és un lloc, individualitzat (o distingit, o singularitzat) a través d'aquest nom. Tal definició, a banda el seu caràcter convencional («definició de treball», l'anomenava el seu autor), ens interessa particularment perquè posa l'accent en l'*espai*, que és concebut com a condició prèvia (i necessària) per a la possible existència d'un topònim. I és des d'aquesta perspectiva, que podem denominar *geogràfica* (o sigui, «relativa a l'espai»), que farem una ullada als problemes i condicionants més significatius que hi incideixen.

2. El topònim com a nom individualitzador de l'espai: repàs d'alguns condicionants i problemes

2.1. L'ÚS DE L'ESPAI I LA NECESSITAT DE LA TOPONÍMIA

Amb freqüència es planteja, entre els estudiosos i els interessats en la toponímia, una qüestió considerada crucial: la necessitat de recollir, d'inventariar el patrimoni toponímic del país, en la mesura que —segons que es considera habitualment— es tracta d'un patrimoni en vies de deteriorament o de desaparició. Es constata, de fet, una minva real del coneixement territorial directe, d'allò que podríem anomenar la «memòria viva dels llocs», en la mesura que les generacions més joves van substituint les generacions precedents. Es tracta d'un procés de caràcter general (gosaríem dir «universal»), correlatiu als profunds canvis i capgiraments a nivell social, econòmic i cultural que s'han produït al llarg d'aquest segle, sobretot, i que remetem, en el fons, a un canvi fonamental: la transformació d'un món predominantment rural en un món essencialment urbà i tecnificat. Extensos territoris rurals i muntanyencs, abocats a un procés —en molts casos irreversible— de despoblament, han vist com, al compàs de l'abandó, es diluïa la seva identitat col·lectiva i, amb ella, la memòria d'una toponímia formada, mantinguda i enriquida en el detall a través de tota una successió de generacions. Un exemple de detall, dins l'àmbit català, podrà resultar il·lustratiu: a principis dels anys 60, Ramon Amigó aplegà gairebé un miler de topònims (969, concretament) al terme de la Mussara, la major part dels quals coneguts només per tradició oral. Pocs anys després, el terme es despoblava completament. Avui, trenta-cinc anys després, aventurem que seria molt difícil aplegar, en una recerca de fonts orals, ni tan sols un centenar (un 10%) d'aquells topònims. En trenta-cinc anys no s'ha perdut tan sols la memòria del lloc: s'ha perdut, literalment, la necessitat d'aquella memòria: i és que el *lloc*, com a punt de referència, ha desaparegut. Dit d'una altra manera: el nom s'ha esvaït conjuntament amb el lloc. Fora d'algun caçador escadusser, segurament ningú donaria raó avui de la *cova dels Crestons*, del *portell de l'Escrucó* o de la *font de les Vimeneres*, per la senzilla raó que ja ningú no hi tanca cap ramat, ni ressegueix els vells camins ni s'atura a beure en alguna de les deus del terme. Objectivament parlant, la toponímia viva de la Mussara s'ha perdut perquè també se n'ha perdut la seva necessitat. Avui mateix, els 969 topònims del terme es poden considerar com a pretèrits; potser només un, *la Mussara*, en seria l'excepció, esdevingut el nom d'una de les partides rurals de l'actual terme de Vilaplana.

La constatació de la pèrdua de la «memòria viva del lloc» en àmplies franges de territori pot portar a pensar en una possible manca de necessitat, a nivell general, de la toponímia: és a dir, es podria formular la hipòtesi que si els noms de lloc es perden és perquè tal vegada ja no és necessari anomenar (o *nominar*) l'espai. Des d'aquesta perspectiva, els topònims tindrien actualment un valor bàsicament històric, o fins i tot arqueològic, ja que la major part dels noms de lloc haurien deixat de tenir raó de ser sociològica, en no ser necessaris per a la comunicació quotidiana i habitual. Avui, altres formes d'identificar l'espai haurien pres el relleu a la funció tradicional de la toponímia, i aquesta hauria quedat totalment desvirtuada, a la pràctica,

en la mesura que la comunitat d'«usuaris-coneixedors» dels noms de lloc estaria quedant progressivament restringida (i circumscrita, fins i tot, a cercles testimonials).

Des del nostre punt de vista, aquest plantejament —versemblant en molts aspectes— peca d'una radicalitat excessiva. És cert i indubtable que en l'època actual s'està produint una mena de canvi o trencament en la funció de nominar l'espai, en comparació amb els esquemes tradicionalment vigents. Però, més que una «mort» virtual de la toponímia, creiem que s'està esdevenint una transformació profunda del seu sentit, del seu *modus operandi* tradicional, lligada a una no menys profunda transformació en la percepció, individual i col·lectiva, de l'espai. No és que ja no faci falta la toponímia: és que «fa falta» d'una altra manera. Ens relacionem d'una forma diferent amb l'espai; per tant, és lògic que necessitem usar els noms d'una manera també diferent. És a dir, des d'uns altres plantejaments, unes altres perspectives.

Per exemple, fixem-nos en la toponímia urbana (entesa en el sentit més ampli possible). Aquí, en aquest àmbit, no podem dir que es produeixi una pèrdua de la necessitat de la toponímia, sinó més aviat al contrari: hi ha, contínuament, la necessitat de nous noms, de forma correlativa al procés d'urbanització i de construcció de nous espais i llocs. Carrers, avingudes, vials, polígons industrials, barris residencials, pavellons esportius o blocs d'habitatges són exemples de noves realitats que comporten la necessitat —ineludible— de ser nominades, de ser distingides amb un nom específic. De vegades, d'una manera urgent i imperiosa, que comporta crear primer el nom que no pas la «consciència del lloc»; això explica que sovint la toponímia urbana presenti greus distorsions internes i, sobretot, notables deficiències des del punt de vista lingüístic i sociolingüístic. A la pràctica, són múltiples les crítiques que es poden fer a noms com ara *Supermaresme* (nom d'una urbanització de Sant Andreu de Llavaneres), la *Selva Negra Catalana* (urbanització del terme de Vallirana) o *El Calamar* (nom d'una urbanització de Vandellòs). Però, a banda de les crítiques, ningú no podrà rebutjar que, des del punt de vista de la funció, són veritables topònims: de fet, a través seu es realitza la funció primària dels noms de lloc, que és diferenciar i singularitzar l'espai.

2.2. LA DIMENSIÓ DE L'ESPAI: EL PROBLEMA DE L'ESCALA EN TOPONÍMIA

A l'hora d'acotar i precisar amb el major rigor possible el concepte de *topònim*, un dels problemes que es plantegen amb més persistència i que, al cap i a la fi, resulten més complicats d'abordar, és el relacionat amb la dimensió o abast de l'espai al qual un topònim fa referència. Manllevant el terme de la cartografia, podríem aplicar el concepte d'*escala* al nostre camp d'estudi i considerar que tots els topònims tenen una «escala idònia»: és a dir, una relació de proporcionalitat entre el seu enunciat i el seu àmbit espacial específic, més enllà o més ençà de la qual els topònims deixen de tenir sentit, i la seva significació real es desvirtua. Intentarem expressar-ho d'una manera més convincent a través d'una sèrie d'exemples.

D'entrada, observarem que hi ha un tipus de topònims, de creació erudita o culta (els podríem anomenar, fins i tot, *topocultismes*), que tenen només un sentit ple a una

escala determinada, generalment gran: és el cas, prenent com a referència el territori català, de topònims com ara *Depressió Central*, *Serralada Prelitoral* o *Prepirineus*. En tots tres casos es tracta de noms àmpliament reconeguts i amb un àmbit espacial força precís. Fixem-nos que es tracta d'uns noms que, si bé en un primer moment van ser utilitzats des d'una perspectiva sectorial o molt especialitzada (generalment relacionada amb la geologia), i per uns tractadistes molt concrets, han acabat assolint una àmplia utilització. Ara bé, són uns noms que només tenen sentit dins la seva «escala idònia»; és a dir, quan es considera el seu abast en relació amb el conjunt de Catalunya. Seria absurd buscar una transcendència i un arrelament d'aquests noms a un nivell local: la gent del país, per exemple, ens prendria per ximplers si en algun poble de l'Urgell demanéssim a algú «si estàvem a la Depressió Central», o bé si en un poble de la vall d'Àger preguntàvem si les muntanyes dels voltants «eren dels Prepirineus». I no és pas que, aquestes preguntes, en el fons, siguin desatacades: succeeix, però, que no són adequades ni pel que fa al context ni pel que pertoca a això que hem anomenat l'«escala idònia»; ningú (o gairebé ningú), a escala local, podria ser capaç d'imaginar-se la globalitat del territori català en un moment donat, condició necessària per entendre el sentit real dels tres noms esmentats. Podríem dir, com a conclusió provisòria, que aquests tres noms són topònims en el sentit «espacial» del concepte (o sigui, en el sentit que al·ludeixen a unes realitats territorials específiques), però no ho són pas en el sentit ple, o genuí, o clàssic, del terme *topònim*.

La qüestió de l'«escala idònia» dels topònims es planteja també respecte a noms que, sense que es puguin considerar del tot com a *topocultisme* (ja que el seu grau d'arrelament ha esdevingut general i, en molts casos, popular), tenen una projecció espacial de gran abast: fem referència, en aquest supòsit, a noms com ara *Europa*, *Àsia* o *Àfrica* que al·ludeixen a tot un continent; però podríem incloure dins aquest grup, també, els noms de les grans serralades de la Terra (*Alps*, *Andes*, *Caucas* o *Himàlaia*) o de determinades àrees homogènies a l'interior dels continents (com ara la *Sibèria*, el *Sàhara* o l'*Amazònia*). Tot i que, en principi, es fa difícil d'imaginar tots aquests noms situats en el mateix pla que la immensa majoria de topònims (que, en gran part, apareixen a l'escala estrictament local, i que per aquest motiu tendeixen a tenir un abast territorial restringit), ningú no podrà negar que es tracta en tots els casos de *topònims*, en el sentit més ampli del concepte. És a dir, noms amb una significació territorial específica. Cal puntualitzar, de tota manera, que els topònims referits plantegen tots ells un problema particular, que no és aliè a la grandària del seu abast espacial: els límits. Dit d'una altra forma: és impossible establir amb exactitud el seu abast real; saber detalladament on comença i on acaba la seva significació territorial. Diguem-ho en forma d'interrogant, al·ludint a uns quants exemples concrets: sabem on acaba Europa i comença Àsia? Cal incloure tot Rússia dins Europa, i cal migpartir-la a través dels Urals? I Grenlàndia, és Europa o Amèrica? Cal, realment, considerar que Gran Bretanya és Europa? I les Illes Canàries, fins a quin punt són africanes o europees? (Si ho preguntem als seus habitants, no estic segur que hi hagués gaires respostes que apuntessin cap a una vinculació amb el continent africà, amb el qual es poden considerar molt afins des del punt de vista físic.)